

ESTUDIOS DE LITERATURA MEDIEVAL

25 AÑOS DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

EDITORAS

ANTONIA MARTÍNEZ PÉREZ
ANA LUISA BAQUERO ESCUDERO

MURCIA
2012

Estudios de literatura medieval : 25 años de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval / editoras Antonia Martínez Pérez, Ana Luisa Baquero Escudero.-- Murcia : Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones, 2012.

968 p.-- (Editum)
ISBN: 978-84-15463-31-3

Literatura medieval-Historia y crítica.
Martínez Pérez, Antonia
Baquero Escudero, Ana Luisa
Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones.

82.09"05/14"

1ª Edición 2012

Reservados todos los derechos. De acuerdo con la legislación vigente, y bajo las sanciones en ella previstas, queda totalmente prohibida la reproducción y/o transmisión parcial o total de este libro, por procedimientos mecánicos o electrónicos, incluyendo fotocopia, grabación magnética, óptica o cualesquiera otros procedimientos que la técnica permita o pueda permitir en el futuro, sin la expresa autorización por escrito de los propietarios del copyright.

© Universidad de Murcia, Servicio de Publicaciones, 2012

ISBN 978-84-15463-31-3

Depósito Legal MU-921-2012

Impreso en España - Printed in Spain

Imprime: Servicio de Publicaciones. Universidad de Murcia
C/ Actor Isidoro Máiquez 9. 30007 MURCIA

VALERI MÀXIM: COMENTARIS LLATINS I TRADUCCIÓ CATALANA²²²²

HELENA ROVIRA CERDÀ
Universitat de Barcelona

RESUMEN:

En el s. XIV, el texto de Valerio Máximo fue abundantemente copiado, traducido y comentado. No en vano han de datarse en este siglo al menos diez comentarios latinos, algunos de los cuales fueron más o menos utilizados en diversas traducciones que aparecieron también en esta centuria. En el contexto catalán, podemos asegurar que Antoni Canals recurrió a los comentarios de Frate Lucas y de Dionisio de Burgo Santo Sepulcro.

Palabras-clave: Valerio Máximo, Antoni Canals, comentarios latinos, traducción, siglo XIV.

ABSTRACT:

In the fourteenth century, Valerius Maximus' text was copied, translated and commented abundantly. At least, ten Latin comments must be dated in this century. This comments were more or less used by the translators, who also appeared in this century. One of this, Antoni Canals, used for his Catalan translation at least the comments of Frate Lucas and Dionisius Borgo San Sepulcro.

Key-words: Valerius Maximus, Antoni Canals, Latin comments, translation, fourteenth century.

Facilmente antologizzabile, viene copiato,

compendiato, glossato, tradotto²²²³

INTRODUCCIÓ

Com bé diu Di Stefano, «la linea della fortuna di Valerio Massimo lungo i secoli medievali è sicura e costante»²²²⁴, però, dins d'aquesta línia segura, el s. XIV mereix un tractament particular, ja que es tracta d'un període en què es produeix una extensa difusió dels *Dictorumque factorumque memorabilium*, ja sigui a través de còpies, comentaris o traduccions. I és precisament a les darreries d'aquest segle, concretament a finals de l'any 1395, que Antoni Canals posa fi a la seva traducció.

Tal com succeeix amb d'altres clàssics llatins, en aquest segle sorgeixen les primeres traduccions a les llengües europees del text de Valeri Màxim²²²⁵: en dialecte messinès, a càrrec d'Accurso da Cremona i dedicada a Pere II de Sicília (1305-1341)²²²⁶; en toscà, atribuïda durant molt anys al notari

²²²² L'autora d'aquestes línies és beneficiària d'una beca de Formació del Professorat Universitari, dins del projecte d'investigació BITECA (FFI-2008-03882), finançat per la DGICYT amb aportació del fons FEDER.

²²²³ Di Stefano, G., «Dionigi da Borgo San Sepulcro e Valerio Massimo», F. Saitner (ed.), *Dionigi da Borgo Sansepolcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno, Sansepolcro, 11-12 febbraio 2000*, Città di Castello, Petrucci Editore, 2001, p. 147.

²²²⁴ *Ibid.*, p. 147.

²²²⁵ En el llistat següent no apareix la traducció anglesa, ja que aquesta data del s. XVII. Vid. Schullian, D. M., «Valerius Maximus», Cranz, F. E. / Kristeller, P. O. (eds.), *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin translations and commentaries: annotated lists and guides*, Washington, Catholic University of America Press, 1984, V, pp. 300-301.

²²²⁶ Conservat en els manuscrits de la Biblioteca Nacional de España 8820 (a. 1428) i 8833 (s. XIV). Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, p. 297. Editat en dos volums per Ugolini, F. A., *Valeriu Maximu translatatu in vulgar messinisi per Accursu Di Cremona*, Palermo, Centro di

Andrea Lancia (ca. 1280-ca. 1360), tot i que s'ha suggerit també l'autoria boccacciana²²²⁷; en alemany, el 1369 Heinrich von Mùgeln dedica la seva traducció a Hertneid von Pettau²²²⁸; en el cas francès, en 1375 Simon de Hesdin comença la traducció i arriba fins al cinquè capítol del setè llibre, mentre que la resta la completa Nicolas de Gonesse en 1401²²²⁹; i, pel que fa a la Península Ibèrica, de les diverses traduccions a llengües del territori, algunes únicament suposades per citacions indirectes, que va proposar Avenzoa, almenys la de Canals és segur que hem de situar-la en aquest període²²³⁰.

L'existència d'aquestes traduccions palesa l'interès que a l'època es tenia per fer accessible al gran públic el text de Valeri²²³¹. Ara bé, al mateix temps, el text llatí segueix circulant abundantment, com es pot comprovar a través de la llista de manuscrits llatins conservats que dona Schullian: més de cent quinze manuscrits d'aquest període poden trobar-se avui en biblioteques europees o americanes²²³².

A mig camí entre la còpia del text llatí i la traducció d'aquest, hem de situar un tercer mitjà de difusió: els comentaris. Schullian ha localitzat quasi una trentena d'obres que glossen els *Dicta*, deu d'elles al s. XIV²²³³. La relació entre alguns d'aquests comentaris i la traducció de Canals constitueix, precisament, el tema d'aquest article.

studi filològic i lingüístic sicilià, 1967.

²²²⁷ Aquesta traducció s'ha conservat en nombrosos manuscrits. Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, p. 297. Sobre l'atribució a Boccaccio, vid. Casella, M. T., «Dionigi da Borgo San Sepolcro nelle chiose del volgarizzamento di Valerio Massimo», F. Saitner (ed.), *Dionigi da Borgo Sansepulcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno, Sansepulcro, 11-12 febbraio 2000*, Città di Castello, Petrucci Editore, 2001, pp. 165-175; i Casella, M. T., *Tra Boccaccio e Petrarca. Il volgarizzamento di Tito Livio e di Valerio Massimo*, Pàdua, Antenore, 1982.

²²²⁸ S'ha conservat en vint manuscrits. És possible que conegués els comentaris de Dionís de Borgo San Sepolcro i de Conrad Waldhauser (vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, p. 298).

²²²⁹ Monfrin, J., «Humanisme et traductions au Moyen Âge», *Journal des savants*, 3, 1963, pp. 161-190, en parlar de la traducció al francès de Hesdin i Gonesse, no només no mencionava la utilització de comentaris medievals, sinó que considerava que «le texte antique est soumis à un étrange traitement: (...) fragmente en courts morceaux les chapitres de Valère-Maxime, pour les enrober ensuite de commentaires, multipliant les divisions et les subdivisions et ajoutant un grand nombre d'anecdotes nouvelles, empruntées principalement aux auteurs de l'antiquité» (pp. 176-177). Efectivament, segons Avenzoa: «más que romancear Valerio, lo que Hesdin y Gonesse hicieron fue ofrecer a un lector francés, poco versado en la lengua culta, un compendio de la exégesis conocida en su tiempo sobre el texto del historiador latino» (Vid. Avenzoa, G., «Antoni Canals, Simon de Hesdin, Nicolas de Gonesse, Juan Alfonso de Zamora y Hugo de Urriés: lecturas e interpretaciones de un clásico (Valerio Máximo) y de sus comentaristas (Dionisio de Burgo Santo Sepulcro y Fray Lucas)», Martínez Romero, T. / Recio, R. (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Castelló / Omaha, Universitat Jaume I / Creighton University, 2001, p. 49). Vid. també Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 298-299; Di Stefano, G., «Tradizione esegetica e traduzioni di Valerio Massimo nel primo Umanesimo francese», *Studi Francesi*, 7, 1963, pp. 401-417; *id.*, «Ricerche su Nicolas de Gonesse traduttore di Valerio Massimo», *Studi Francesi*, 26, 1965, pp. 201-221; *id.*, *Essais sur le moyen français*. Pàdua, Liviana Editrice, 1977.

²²³⁰ Avenzoa, G., «La recepción de Valerio Máximo en las Coronas de Castilla y Aragón en el medioevo», *Evphrosyne*, 26, 1998, pp. 241-252. Estaríem parlant, bàsicament, d'una traducció catalana anterior a la de Canals a la qual aquest al·ludeix en el pròleg; una traducció fragmentària i segurament una completa a l'aragonès, redactades a finals del s. XIV o inicis del s. XV; i dues al castellà: primer la de Juan Alfonso de Zamora entre 1418 i 1419 i, posteriorment, la d'Hugo de Urriés, l'any 1467.

²²³¹ Com bé diu Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 296-297, «certainly by the first half of the fourteenth century translations of the nine books were necessary if the work was to continue popular, and the onerous task was not shirked». El llistat d'aquestes traduccions apareix a les pp. 296-301.

²²³² Vid. Schullian, D. M., «A revised list of manuscripts of Valerius Maximus», *Miscellanea Augusto Campana*, II, Pàdua, Antenore, 1981, pp. 605-728.

²²³³ Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.* De fet, aquests comentaris del s. XIV són els més antics que es conserven en l'actualitat, cosa que sorprèn tenint en compte que algunes anècdotes del Valeri són citades per autors d'èpoques anteriors. Com diu Berlincourt, «the name of Valerius was merely listed among the author's ancient sources, quotations from his work were used in support of the author's point of view, or excerpts or versifications were made with no evidence of a commentary» (p. 362). Vid. Berlincourt, M. A., «The relationship of some Fourteenth Century commentaries on Valerius Maximus», *Medieval Studies*, 34, 1972, pp. 361-387.

COMENTARIS LLATINS DEL S. XIV

En treballs anteriors, ja hem estudiat el comentari del dominic Frate Lucas. Concretament, seguint la línia de recerca iniciada per Avenoza²²³⁴, hem dedicat diverses contribucions a analitzar les glosses de Frate Lucas copiades en els marges del ms. 7540 de la Biblioteca Nacional de España (a partir d'ara BNE), que considerem un dels manuscrits emprats per Canals en la seva traducció²²³⁵. A hores d'ara, no hi ha una identificació sòlida del personatge històric que s'amaga sota el nom de Frate Lucas²²³⁶. Tal com indica Di Stefano, «tout ce que nous pouvons dire c'est que, comme on le retrouve cité à côté du commentaire de Dionigi da Borgo S. Sepolcro et de celui de Luca da Penne, il a dû être vraisemblablement composé dans un milieu proche de la cour d'Avignon»²²³⁷. Per aquests mateixos motius, el marc cronològic en el qual redactà aquest comentari cal situar-lo entre 1339 i 1378.

Si seguim amb la resta de glossadors del *Valeri*, per al·lusions a personatges de l'època hem de situar entre 1320 i 1350 la redacció del comentari de Johannes Caballinus de Cerronibus²²³⁸, escriptor apostòlic de la cúria pontifícia d'Avinyó²²³⁹. També de la primera meitat de segle, probablement de 1338, és el comentari del dominic Milianus de Spoleto²²⁴⁰. En la segona meitat, trobem el comentari de Conradus Waldhauser (1326-1369), predicador agustinian relacionat amb l'emperador Carles IV i amb el duc d'Àustria Rudolf IV²²⁴¹. Entre 1374 i 1375, s'ha de situar el comentari del jurista Lucas de Penna

²²³⁴ Vid. Avenoza, G., «Antoni Canals i la traducció de Valeri Màxim. Una primera aproximació», Romero, C. / Arqués, R. (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992)*, Pàdua, Programma, 1994, pp. 89-102; *id.*, «El paper d'Antoni Canals en la traducció catalana de Valeri Màxim», *Bulletin of Hispanic Studies*, 77.3, 2000, pp. 339-357; i *id.* «Antoni Canals, Simon de Hesdin...», *op. cit.*

²²³⁵ Aquesta hipòtesi es fonamenta, per una banda, en la coincidència entre el seu programa iconogràfic i el del ms. L-36 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, que és la còpia que, en 1395, el dominic entregà al seu destinatari, el Cardenal de València Jaume d'Aragó (l'escut del qual s'inclou en el primer foli). En aquest sentit, vid. Rovira, H., «Prolegòmens a l'edició crítica de Valeri Màxim», *Actas del XIII Congreso Internacional Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Valladolid, Universidad, 2010, II, pp. 1629-1639. Per altra banda, com hem assenyalat en diverses contribucions, les dependències textuais són clares i nombroses. Vid. *id.* «Glosses medievals al Valeri Màxim», llegida en el *V Congrés Internacional de llatí medieval hispànic*, en premsa; i «Les intervencions de Canals en el primer llibre de Valeri Màxim», llegida en el *XVIII Simposio de la Sociedad Española de Literatura General y Comparada*, en premsa.

²²³⁶ Tenint en compte el marc cronològic, una de les atribucions proposades és Luca Manelli, frare dominic resident a Avinyó entre 1342 i 1344, que composà també un comentari a Sèneca en què citava diversos fragments del *Valeri*. Per més informació vid. especialment Di Stefano, G., «La diffusion de Valère-Maxime au XIe siècle: le commentaire attribué à Frater Lucas», Isewijn, J. / Kessler, E. (eds.), *Acta conventus Neo-Latini Lovaniensis. Proceedings of the I International Congress of Neo-Latin Studies (Lovain 26-28/8/1971)*, Lovaina, Leuven University Press, 1973, pp. 219-227.

²²³⁷ Vid. Di Stefano, «La diffusion...», *op. cit.*, p. 220.

²²³⁸ Com que alguns dels comentaristes que citarem a continuació són poc coneguts, hem optat per emprar els seus noms en llatí, tal com apareixen en el treball de Schullian («Valerius...», *op. cit.*). Així, tot i que algun d'ells sí tingui àmplia difusió en llengua vulgar, per tal de mantenir la uniformitat, també el mantenim en llatí. L'única excepció serà Dionís de Borgo San Sepolcro, que citem segons la forma que ja havíem emprat en treballs nostres anteriors.

²²³⁹ Aquest comentari s'ha conservat en el ms. Vat. lat. 1927, que consta de 94 folis amb glossa marginal i interliniada i un darrer foli amb una carta de Borgo San Sepolcro a Giovanni Colonna. Tot i aquesta carta, no té res a veure amb el comentari de Dionís, com demostra Demarco, M., «Un nuovo codice del commento di frater Petrus O. P. a Valerio Massimo», *Aevum* 30, 1956, p. 557. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 334-337, no considera que es tracti pròpiament d'un comentari: «however, his contribution is still not a genuine commentary and is not easily cast in the mold set for this project. It has no real form, and it provides nothing which can properly be called an incipit or an explicit. It consists of sometimes scattered, sometimes tightly packed annotations in the margins and between the lines of the text of Valerius Maximus which is transmitted in Vaticanus latinus 1927, s. XIV» (p. 334).

²²⁴⁰ Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 329-330. Conservat en un únic manuscrit del s. XIV: Berlin, Deutsche Staatsbibliothek, Diez C qu. 50.

²²⁴¹ Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 337-339. Conservat en vuit manuscrits a Göttinge, Melk,

(ca. 1320-1390), dedicat a Gregori XI²²⁴². Benvenutus de Imola (d. 1320-1387/1388), comentador també de la *Divina Commedia*, de la *Pharsalia* de Lucà i de les tragèdies de Sèneca, entre d'altres, dedica el seu comentari a Nicola d'Este²²⁴³. Finalment, hem de citar el comentari d'un tal Frater Petrus no identificat encara²²⁴⁴, que presenta molts punts de contacte amb el comenari de Dionís de Borgo San Sepolcro²²⁴⁵.

Per completar aquest elenc, afegirem el comentari desaparegut de Petrus de Muglio (?-1383), mestre de gramàtica i retòrica relacionat amb Petrarca, Boccaccio i Coluccio Salutati. Aquest comentari hauria estat preparat per a les seves classes. La seva existència es dedueix a partir de dues notes marginals afegides en els ff. 94v i 95 del ms. de la Biblioteca Vaticana Barberinianus Latinus 122²²⁴⁶. Tampoc es troba actualment un comentari citat en diverses cartes i notes marginals d'alguns manuscrits, i redactat per un alumne de Petrus de Muglio, anomenat Johannes de Ravenna (1343-1408)²²⁴⁷.

Hem deixat en últim lloc el que ha estat considerat des de la seva redacció «à juste titre comme le classique parmi les commentateurs de Valère»²²⁴⁸: el comentari de Dionís de Borgo San Sepolcro (ca. 1300-1342), monjo agustinà del qual, a diferència d'altres comentaristes, en coneixem diverses dades biogràfiques²²⁴⁹. La seva influència es deixa notar en comentaris posteriors que tot i que «found it necessary to correct his historical and linguistic information they seldom questioned his moral views»²²⁵⁰. De fet, com diu Di Stefano:

va subito notato però che, nella ricca proliferazione di copie con glosse e commenti vari, è spesso difficile fare attribuzioni e fissare filiazioni e aversioni quando non siano esplicite, ma anche quando lo sono: il materiale di tali lavori, da una parte, circola come un patrimonio comune e, dall'altra, è facilmente amovibile a seconda della documentazione di cui l'esegeta dispone e che vuole utilizzare²²⁵¹.

Praga i Viena.

²²⁴² Aquest comentari només s'ha conservat en tres manuscrits: Auch, Bibliothèque Municipal, ms. 8; Reims, Bibliothèque Municipal, ms. 1332 (llibres I-VII); i Leiden, ms. Voss. lat. F. 89 (llibres I-III). Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 342-344; i Di Stefano, G., «Ricerche sulla cultura avignonese del secolo XIV», *Studi Francesi*, 7, 1963, pp. 1-16.

²²⁴³ Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 347-351. S'ha conservat en més de vint manuscrits. Segons Berlincourt, *op. cit.*, p. 377, aquesta obra «was undertaken with the set purpose of correcting and supplementing the earlier commentary by Dionigi». És a dir que tot el comentari de Benvenutus està fet en paral·lel al de Dionís: si considera que l'explicació que aquest dona és massa breu, l'allarga; si ja està bé, ell ho comenta breument; i si troba incorreccions, les assenyala i corregeix. Per exemple, en el passatge dedicat a Lucrècia (inici del sisè llibre), Benvenutus comença el seu relat allà on Dionís havia acabat el seu.

²²⁴⁴ Vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 351-353. S'ha conservat en vuit manuscrits.

²²⁴⁵ Igualment encara sense identificar és el comentari que es troba en el ms. Rheims 1332. Durant un temps es va pensar que era un dels manuscrits de Lucas de Penna, però en l'actualitat aquesta hipòtesi s'ha descartat. L'únic segur és que es tracta d'un comentari del s. XIV, incomplet (arriba fins al segon títol del setè llibre), que segueix de prop les obres de Dionís i de Lucas de Penna. Per més informació, vid. Berlincourt, *op. cit.*, pp. 383-385.

²²⁴⁶ Informació extreta de Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, p. 339. Segons l'autora, Luciano Gargan i Giuseppe Billanovich en els anys 80 estaven treballant sobre aquest tema.

²²⁴⁷ Per més informació vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 340-342.

²²⁴⁸ Di Stefano, «La diffusion...», *op. cit.*, p. 225.

²²⁴⁹ Exerceix de *magister* a París, Avinyó –on resideix durant vuit anys–, Florència i posteriorment a Nàpols, on té com a pupill Boccaccio, i és ell qui recomana al rei Robert que atorgui la corona de llorer a Petrarca, poeta amb qui l'uneix una estreta amistat (vid. nota 31). El seu comentari al *Valeri* no és la seva única incursió en el món de les gloses clàssiques, sinó que escriu també comentaris a la *Política* d'Aristòtil, a Virgili, a Sèneca i a les *Metamorfosis* d'Ovidi. Per més informació vid. Schullian, «Valerius...», *op. cit.*, pp. 324-329. A aquest personatge fou dedicat un congrés celebrat precisament a Borgo San Sepolcro l'any 2000, les contribucions del qual han estat aplegades en un volum: Suitner, F. (ed.), *Dionigi da Borgo Sansepulcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno, Sansepulcro, 11-12 febbraio 2000*, Città di Castello, Petruzzì Editore, 2001.

²²⁵⁰ Berlincourt, *op. cit.*, p. 370.

²²⁵¹ Di Stefano, «Dionigi...», *op. cit.*, p. 151.

Aquest comentari, en tant que dedicat a Giovanni, cardenal de Colonna i patró de Petrarca²²⁵², ha de datar-se des de desembre de 1327²²⁵³ fins al 1342, any de la mort de Dionís. Aquesta datació ha fet pensar que el comentari podria haver estat escrit quan Dionís és a Nàpols, entre 1339-1342, però també podria haver-se redactat a Avinyó, on els frares dominics gaudien d'un ampli accés a la biblioteca papal²²⁵⁴. Pel que fa a la seva difusió, no hi ha dubte que fou un text molt consultat. Avui en dia se'n conserven una cinquantena de manuscrits, alguns d'ells fragmentaris, i una edició incunable²²⁵⁵. Sabem que entre 1369 i 1375 entrà una còpia manuscrita d'aquest comentari a la biblioteca papal d'Avinyó, i Boccaccio en posseï un exemplar²²⁵⁶.

DIONÍS DE BORG SAN SEPOLCRO, FRATE LUCAS I CANALS

Com veurem tot seguit, alguns passatges del comentari de Dionís constitueixen una font de Canals tant per via directa com indirecta. Per una banda, hi ha interpolacions del valencià extretes del seu comentari; per altra banda, nombroses glosses que Canals manlleva del comentari de Frate Lucas, aquest les havia extret al seu torn del comentari de Dionís; en tercer lloc, hi ha diversos fragments que Frate Lucas copia quasi literalment de Dionís, de manera que cal observar-los amb deteniment per

²²⁵² Ja hem insinuat anteriorment (vid. nota 28) l'estreta amistat que unia Dionís amb Petrarca. De fet, és precisament aquesta amistat la que li ha atorgat rellevància entre la crítica actual. Destaca, per exemple, la correspondència entre ambdós personatges, especialment l'epístola sobre l'ascens al mont Ventor el 1336. En aquest sentit, és interessant l'article de Velli, en què es posa de manifest la diferència de caràcters que existia entre ambdós personatges. Segons aquest investigador, Dionís no comparteix amb Petrarca el gust per la recerca filològica rigorosa i per les novetats, ja que no afegeix el desè llibre del Valeri trobat per Petrarca, i de Livi només fa servir les dècades primera i tercera, tot i que Petrarca n'havia trobat una altra. A més, Dionís considera que la disputa entre si Valeri va viure sota August o sota Tiberi en realitat no afecta el fons de la història, igual que saber si Tanaquil fou muller d'Anc Marcí o de Tarquini «sed propositum non variat cuius fuerit»; confon Marc Licini Cras (I,6,11) amb Publi Licini Cras (VIII,7,6); fa Massinissa rei del Ponto i no de Numídia (I,1,ext.2), i comet altres errades. Vid. Velli, G., «Dionigi e i classici», F. Suitner (ed.), *Dionigi da Borgo Sansepolcro fra Petrarca e Boccaccio. Atti del convegno, Sansepolcro, 11-12 febbraio 2000*, Città di Castello, Petrucci Editore, 2001, pp. 71-78. Segons Di Stefano, *Tradizione...*, op. cit., p. 11, Dionís «si riallaccia direttamente e continua quella attivissima corrente del pensiero medievale che, forte dell'insegnamento di S. Agostino, non ha voluto rinunciare del tutto ai testi dei gentili, assimilandone il senso alla Verità o assegnandovi una funzione propedeutica». Di Stefano li atribueix un humanisme encara «in germe» que el porta, per exemple, a consultar diversos manuscrits per preparar el seu comentari, tot i que el seu objectiu no és tant restituir el text original com oferir una lectura fluïda.

²²⁵³ Giovanni Colonna és elegit cardenal el 18 de desembre de 1327.

²²⁵⁴ Vid. Faucon, M., «La Librairie des papes d'Avignon», *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 43 i 50, 1886 i 1887, 2 vols; Labande, M. «Les manuscrits de la Bibliothèque d'Avignon provenant de la Librairie des Papes du XIVe siècle», *Bulletin historique et philologique*, 1894, extret, pp. 1-16. De fet, aquesta ciutat mereixeria un treball monogràfic, ja que, com hem vist, diversos comentaris sorgeixen en el seu entorn. Pel que fa a les fonts del comentari, un dels autors més citats és Livi, tot i que és possible que el seu coneixement fos de segona mà: «Livy is cited more frequently than any other author, but since no passages are quoted nor are verbal reminiscences common (as is the case with other authors) the conclusion seems justified that Dionigi failed to mention his intermediate source, Orosius. This conclusion can be confirmed by passages in the commentary of Simon de Hesdin where he translated large sections of Dionigi's work and listed Orosius as the authority more frequently than Livy» (Berlincourt, op. cit., pp. 366-367). Segons Velli op. cit., té també grans coneixements dels sants pares: Agustí, Jeroni, Ambròs, Gregori; a informació històrica l'extreu de Florus, Justí, Flavi Josep o Suetoni; coneix Aristòtil, el *Policraticus*, el *De sacramentis* d'Hug de Sant Víctor i les traduccions llatines d'Avicenna i d'Averrois.

²²⁵⁵ Burgo Sancti Sepulchri, D. de, *Commentarii in Valerium Maximum*, [Estrasburg], 1475 ad quem. Vid. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Kommission für den Gesamt-Katalog der Wiegendrucke. Band VII Coniuratio-Eigenschaften*, Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1938, pp. 449-450, it. 8411. Se n'han conservat molts exemplars.

²²⁵⁶ Vid. Ehrle, F., *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis*, Roma, Typis Vaticanis, 1890, Tomus I, p. 542, it. 1349 i p. 544, it. 1389. I Mazza, A., «L'inventario della "Parva Libreria" di Santo Spirito e la Biblioteca del Boccaccio», *Italia medioevale e umanistica*, 9, 1966, pp. 54-55, it. VIII/1.

intentar dilucidar si Canals els manllerà de l'un o de l'altre.

En primer lloc, doncs, hi ha una sèrie de fragments en què el comentari de Dionís exerceix una influència directa en la traducció catalana. Així, per exemple, en Valeri (I, 1, 16), el rei Tarquini ordena donar a un traïdor contra la pàtria el mateix càstig que als parricides, a propòsit del qual Canals afegeix que consistia en què, «encloses en un sach ab un gall e una serp e ab una bogia, eren lançats en la mar en guisa que la serp, lo gall e la bogia combatens entre sí, l'om passàs major pena» (AHCB, ms. L-36, ff. 5v-6)²²⁵⁷. En el text de Valeri no es troba aquesta concreció, ja que es dona per sabut en què consisteix el càstig dels parricides. Per això, Canals ha de recórrer al comentari de Dionís: «namque parricida cum simea, gallo et serpente inclusi mari proiciebantur ut ipsi contententibus inter se homo maioribus penis afficeretur» (*Commentarii* 1475, f. 15)²²⁵⁸.

Altres vegades, es tracta d'interpolacions que complementen la informació aportada per Valeri. Per exemple, quan en I, 3, 3 se'ns presenta Camil, Canals afegeix «qui fon quasi lo primer hedificador de Roma, appel·lat “lo segon Rómulus”» (AHCB, ms. L-36, f. 7v). Aquesta puntualització l'extreu de Dionís: «inmo quasi patrie conditor fuit, “secundus Romulus” appellatus» (*Commentarii* 1475, f. 23v). En un altre passatge (I, 6, 26), Valeri parla d'un home de vista molt aguda del qual no en cita el nom, mentre que la traducció del dominic l'esmenta a través de la glossa de Dionís: «aquest, segons alguns reciten, hac nom Linceo per aquell animal dit linx qui ha la vista molt aguda» (AHCB, ms. L-35, f. 23), fragment que equival a «ideo vocatus fuit Linceus eo quod tale animal multum a longe videret» (*Commentarii* 1475, f. 62v).

Finalment, destacarem un fragment on el text de Dionís ajuda a entendre millor la història, que a penes és insinuada als *Dicta*. Dins el dotzè títol del novè llibre, dedicat a les morts curioses, en el capítol onzè, Valeri explica que Homer morí en no poder resoldre una endevinalla que li havien posat uns pescadors, però no relata l'endevinalla en qüestió, que sí apareix en el comentari de Dionís:

nam hic Homerus piscatores se et suos pannos sive vestimenta sua purgantes et querentes pediculos invenit. Sapienti viro hanc questionem ut solveret petiveret: “quicquid cepimus non habemus, et quod non capimus habemus”. Que verba Homerus intelligens de piscibus videre non poterat quod illos non haberent quos ceperant et illos haberent quos non ceperant. Ideo, dissolvere problema non valens, dolore absumptus est. Loquabant autem piscatores de pediculis et quos ceperant non habebant quia interfecerant et in mari proiecerant. Illos vero super se habebant quos nondum querendo invenerant. (*Commentarii* 1475, f. 365r-v)

Doncs bé, la traducció de Canals manlleua d'aquesta glossa la història de la mort d'Homer:

no fon vulgar ni comuna la mort de Homero poeta *qui, com* .i. dia ell anant *per* la riba de la mar los pescadós li fessen una *qüestió* e no la pogués soltar ni entendre, morí *per* sobre de dolor. La *qüestió* fon aquesta: *com* los pescadors s'espulgassen e matassen los polls, digueren-li: “Omero, tu *qui* tant saps, digues-nos a .i. *qüestió* *que*-t proposarem. La *qüestió* és aquesta: tots quants *havem* presos no *havem* e tots quants no *havem* presos *havem*”. E deyen-ho dels polls, *que* tots quants havien presos eren morts e axí no-ls havien, e tots quants no havien presos tenien en les vestidures. E *com* ell se pensàs *que*-u diguessen dels peys e no-u entengués, donà's tanta de tristot *que* morí. (AHCB, ms. L-36, f. 145v)

A mesura que passen els llibres, els comentaris incorporats per Canals són cada vegada menys

²²⁵⁷ Citem el text de Canals a partir de l'edició que estem preparant, aplicant els criteris usuals: regularització de majúscules i minúscules, dels grups u/v, i/j, i accentuació i puntuació segons la normativa actual. Per a la nostra edició hem emprat com a manuscrit base el ms. L-36 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (a partir d'ara AHCB, ms. L-36), omplint les llacunes amb el ms. L-35 d'aquesta mateixa biblioteca, que n'és una còpia directa efectuada l'any 1408. Aquests manuscrits també foren la base de l'edició de Miquel i Planas, R. (ed.), *Llibre anomenat Valeri Màxim. Dels dits y fets memorables. Traducció catalana del XIVen segle per Frare Antoni Canals*, Barcelona, L'Avenç, 1914, 2 vols.

²²⁵⁸ Citem el text de Dionís a partir de Burgo Sancti Sepulchri, *op. cit.* (a partir d'ara *Commentarii* 1475), consultat en l'incunable 1355 de la BNE. Com que es tracta d'un exemplar no foliat, afegim nosaltres la numeració. Pel que fa als criteris d'edició, regularitzem majúscules i minúscules, puntuem segons la normativa actual i adaptem també a l'ús actual les alternances i/j, u/v.

freqüents²²⁵⁹ i, al mateix temps, el comentari de Frate Lucas es diferencia cada vegada menys del de Dionís. Així, per exemple, en els casos següents, ambdós textos són pràcticament idèntics, tot i que, com veurem, podem suposar que el text emprat directament per Canals és el de Frate Lucas.

Valeri (V, 6, 3) menciona que Roma tingué set reis, però no en cita els noms. En canvi, la traducció de Canals els incorpora: «lo primer dels quals fon Rómulus, lo segon Numa Pompílio, lo terç Túl·lio Hostílio, lo .iiii. Àctito, lo .v. Prisco Tarquino, lo .vi. Curvo Túlio, lo .vii. Tarquino Superbo» (AHCB, ms. L-36, f. 81). Els dos comentaris aporten la mateixa informació, però un error en la transcripció d'un parell de noms ens fa pensar que la font directa de Canals fou el text de Frate Lucas. Del llistat que aquest dóna, marquem en cursiva les dues errates: «primus fuit Romulus, secundus Numma Pompilius, tercius Tullius Hostilius, quartus *Acticus*, quintus Priscus Tarquinius, sextus *Curvus* Tullius, septimus Tarquinius superbus» (BNM, ms. 7540, f. 76v). Com es pot comprovar, els noms del quart rei, Anc Marci, i del sisè, Servi Tul·li, estan mal escrits, provocant l'error també en Canals, mentre que en el text de Dionís que hem consultat els noms són escrits en la forma habitual²²⁶⁰.

Troblem un cas similar al llistat dels dotze déus que se cita en VIII, 12, 1:

lo primer dels quals era Júpiter, déu del cel; lo segon Juno, germana e muller sua; lo .iii. era Minerva, deessa de la savia; lo .iiii. era Cerers, deessa dels blats; lo .v. Diana, deessa dels caçadors; lo .vi. Venus, deessa d'amor; lo .vii. Mars, déus de les batalles; lo .viii. Neptuno, déu de la mar; lo .ix. Saturnus, déu dels lauradors e conreadors de la terra e de les messes; lo .x. Ulcà, déu del foch; lo .xi. Mercuri, déu dels mercaders; lo .xii. Vesta, deessa de la terra. (AHCB, ms. L-36, f. 127)

En lloc de la forma habitual «Vulcanus», a la glossa de Frate Lucas apareix «Ulcanus deus ignis» (BNE, ms. 7540, f. 117), lliçó que ben probablement influí de manera directa sobre la traducció de Canals²²⁶¹.

Finalment, hi ha casos en què els textos llatins del comentari de Frate Lucas i de Dionís són gairebé idèntics. Per tant, encara que Canals els hagués consultat en el comentari de Frate Lucas, Dionís en constituiria la font indirecta. Poden comparar-se, per exemple, els dos fragments següents, el primer de Dionís i el segon de Frate Lucas, sobre la cerimònia del triomf (II, 3, 0):

Agit autor in hoc loco de iure triumphandi ad cuius intelligentiam oportet videre quid sit triumphus.

²²⁵⁹ Això es pot apreciar clarament en les glosses geogràfiques, abundants en els primers llibres, més esporàdiques en els darrers. Segons les dades que fins ara hem aplegat durant el procés de realització de la nostra tesi doctoral, n'hem trobat vint-i-nou casos en el primer llibre, divuit en el segon, vint en el tercer, deu en el quart, quinze en el cinquè, sis en el sisè, quatre en el setè, tres en el vuitè i sis en el darrer.

²²⁶⁰ És a dir, «Antus» i «Servius Tullius» (*Commentarii* 1475, f. 209v).

²²⁶¹ Aquesta opinió és compartida per Avenoza, que ja estudià aquest exemple. Vid. Avenoza, *Antoni Canals, Simon de Hesdin...*, op. cit. En un altre article (Avenoza, *Antoni Canals i la traducció...*, op. cit.) tracta una errada del dominic adjudicable a la glossa de Frate Lucas, concretament la confusió entre «ploure» i «fluir» del passatge I, 6, 5, provocada per la substitució del «caerites» de l'original llatí amb el «celites» de la glossa. D'aquesta manera, Avenoza s'oposava als que atribuïen a Canals un mal coneixement del llatí (Avenoza, *ibid.*, pp. 91-92) i afirmava: «no crec pas que Canals tingués un coneixement del llatí que es limités al llatí eclesiàstic i que estigués carregat de dubtes davant un text en llatí clàssic. El que sí que penso és que davant un text amb comentari, que és el mateix que parlar de un text llegit a la Universitat, on sovint es donava més importància a la glossa que no al mateix text, davant el treball d'un seu company d'orde, quan es trobava amb lectures divergents, acceptava com a preferible la que la «tradició acadèmica», l'*autoritas*, assenyalava, i que era la que apareixia al comentari» (p.102). El text de Dionís que hem consultat presenta la forma més habitual «Vulcanus» (*Commentarii* 1475, f. 315v). Cal advertir que la forma «Ulcà» o, en castellà, «Ulcano», si bé no és habitual, pot trobar-se en altres textos. Ulcà, per exemple, s'empra en la versió catalana de la *Vita sancti Antonii* conservada en el manuscrit fragment 7 de l'Arxiu Diocesà de Barcelona (vid. Alturo i Perucho, J., «Un nou testimoni de la versió catalana medieval de la *Vita sancti Antonii*», *Estudis de llengua i literatura catalanes/ XVIII. Miscel·lània Joan Bastardas/1*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, pp. 183-203, concretament la p. 199). En castellà, trobem la forma «Ulcano» en el f. 59 del ms. 10133 de la BNE, que conté la *Gran crònica de España* de Juan Fernández de Heredia (vid. Real Academia Española, Banco de datos (CORDE) [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. <<http://www.rae.es>> [14 octubre 2011]).

Dicitur autem, secundum Huguicionem [sic], a *tris* grece quod est "tria" latine et *phone* "sonus". Unde triumphus quasi "triplex sonus", propter triplex gaudium quod fiebat alicui qui civitatem aliquam subiugaverat vel provincia. Primo namque captivi quos ducebat manibus tergo ligatis currum precedebant triumphantis. Secundo quod triumphanti cunctus populus letanter obviabat. Tercio quia indutus precioso vestimento solus in curru sedebat quem quatuor equi trahebant. (*Commentarii* 1475, f. 98)

hic agitur de triumpho. Ideo, oportet scire quid scit triumphus. Secundum Hugutionem dicitur a *tri* quod est "tria", et *phonos* quod est "sonus". Quasi "triplex sonus" et "triplex gaudium" fiebat triumphantibus. Primo namque captivi manibus post tergum religatis ducebantur ante currum triumphantis. Secundo, omnes cives cum leticia obviabant triumphanti. Tercio quia solus sedebat in curru indutus purpura quem currum quatuor equi trahebant. (BNE, ms. 7540, f. 29)

Ambdós comentaris segueixen l'autoritat d'Hug de Pisa, probablement el *Liber derivationum*, a l'hora de definir el concepte de «triomf». Una definició que recollirà Canals, tot i que eliminant la referència a l'autor italià:

abans que *proceesca* res del test del Valeri, posaré e recitaré *quina* cosa era lo triumphe. Triumphe és dit començament *per* nombre de tres. Car era honor feta als cauallers *qui* valerosament s'eren *combatuts per* lo ben públich. En la *qual* honor se feyen tres coses. Car *primerament* anaven los *presonés* davant lo carro en lo qual era portat *reverentment* e gloriosa lo dit cavaller; e los dits *presonés* anaven ab les mans ligades. Segonament, tots los ciutadans exien ab *gran goyg e consolació per* rebre lo dit triumpfant. Tercerament, lo dit cavaller venia en Roma acompanyat *per* tots los ciutadans e seya tot sol sobre .i. carro molt bell, lo qual menaven quatre cavalls. E lo dit triumpfant vestia una preciosa vestidura de porpra. (AHCB, ms. L-36, ff. 5v-6)

Els dos passatges llatins són tan semblants que ens resultaria difícil discernir quin dels dos fou la font directa de Canals, si no fos per la referència final a «una preciosa vestidura de porpra». Aquesta locució ens fa pensar que Canals va consultar ambdós comentaris, ja que Dionís menciona un «precioso vestimento», sense indicar-ne el color «purpura» que, en canvi, sí que determina Frate Lucas.

El mateix succeeix en el bell passatge de Lucrècia que obre el sisè llibre i que no reproduïm, perquè ja ha sigut analitzat per Avenzo. En el seu article, va comparar el text de Canals, el de Valeri, la glossa de Frate Lucas i el fragment de Livi i va concloure:

un acarament del text llatí (és a dir, *Ab Urbe Condita* de Livi) amb la versió catalana permet de comprovar que no es tracta pas d'una traducció directa. Canals no es va prendre la feina de resumir i adaptar el text de Titus Livi a les seves intencions expositives, perquè ja s'ho va trobar fet, de manera que traduï la glossa²²⁶².

Avenzo feia referència a la glossa de Frate Lucas; nosaltres hem comprovat també el fragment en Dionís i afegiríem que tampoc Frate Lucas «es va prendre la feina de resumir», sinó que s'ho va trobar fet en el comentari de Dionís. L'única diferència significativa entre les dues glosses es troba en un passatge que Canals tradueix de la següent manera: «ana-sse'n al castell de Lucrècia *per* la *qual* fon rebut *reverentment*, axí *com* se *pertanyhia* a fill de rey» (AHCB, ms. L-35, f. 128v). El fet que Dionís utilitzi l'expressió «reuerenter recipitur» (*Commentarii* 1475, f. 221v), absent en la glossa de Frate Lucas (BNE, ms. 7540, f. 81), fa pensar que la font prioritària de Canals podria ser el primer d'ambdós, sense que això exclouï la possibilitat que, en aquest cas, consultés també l'altre comentari.

Un darrer exemple que volem presentar sobre la dependència del comentari de Frate Lucas respecte el de Dionís és la descripció del combat entre els Horacis i els Curiacis (VI, 3, 11), que ambdós afirmen que extreuen de Livi. El text afegit per Canals és el següent:

com la guerra fort e cruel *qu'era* entre-ls romans e-ls albanesos hagués durat *per loch temps*, volent dar cascuna *part* fi a la dita guerra, fon pacte e covinença entre cascuns del poble *qui* eren en lo camp de la batalla que elegissen certs cavallers de cada *part* e *que* la part d'*aquells qui* serien vençuts fos subjugada a l'altra. Adonchs, *com* cascuna d'*aquestes* dues ciutats hagués .iii. germans de dos *linyatges*, dels *quals* los de Roma eren dits Oracis, los de Albània Curiacis, *qui* havien entre sí causa de *gran* amistat *per* lo

²²⁶² Avenzo, Antoni Canals i la traducció..., op. cit., p. 95.

cunyadatge que y era -car una germana dels Oracis era esposada ab .i. dels Curiacis-, no contrastant açò, fon ordenat *que* aestimat .vi. se combatessen. E *com* en la batalla d'aquests .vi. fossen morts ja dos dels Oracis e, segons aestimació de tots quants eren presents, l'altre germà no hagués esperança de vida, hacsse axí fortment e enginyosa *que* matà los .iii. Curiacis (AHCB, ms. L-36, ff. 91v-92).

Aquest fragment introductor, que no es troba en el text de Valeri, Canals el recupera dels comentaris de Dionís o Frate Lucas. En aquest cas, no podem afirmar quin dels dos fou la font directa, ja que no hi ha diferències substancials entre un i altre: Dionís:

hanc ystoriam ponit Titus Livius diffuse in primo *Ab Urbe Condita*, quam hic, ut ad propositum facit breviter, prostringemus. Notandum ergo quod bello inter Albanos et Romanos durante ambo populi concurrentes in campo, ut finem imponerent bello, sic inter se convenerunt ut haberetur speciale certamen inter paucos, et ille populus cuius esset victoria singularium personarum dominus censeretur et econtra. Erant in his duabus civitatibus due familie, Oracii in Roma et Curiacii in Alba, in qualibet familia tres fratres. Et erant iste due familie astricte amicitia et de proximo fiende erant affines quia una de Oracii iam desponsata erat ab uno de Curiacii. Ergo quelibet sue civitati et populo se obtulit pro civitatis libertate pugnare. Et fuerunt tres in campo fratres pro qualibet parte populo, et exercitu utriusque civitatis circumspectante -id est expectante- videre bellum. Bello ergo incepto vel pugna, Curiacii prevalente ceperunt et duos fratres de Romanis interfecerunt et, secundum omnium existimacionem, alterius fratris spectabatur ruina vel casus. Sed ipse, spiritu vehementis fortitudinis cinctus, sic ingeniose et fortiter pugnavit quod ipse solus tres Curiacios interfecit (BNE, ms. 7540, f. 86).

hanc historiam ponit Titus Livius difuse primo *Ab Urbe Condita*, quam hic, ut ad propositum facit breviter, prostringemus. Notandum ergo quod bello inter Albanos et Romanos durante ambo populi concurrentes in campo, ut finem imponerent bello, sic inter se convenerunt ut haberetur speciale certamen inter paucos, et ille populus cuius esset victoria singularium personarum dominus censeretur et econtra. Erant in his duobus civitatibus due familie, Horacii in Roma et Curiacii in Alba, in qualibet familia tres fratres. Erant autem iste familie astricte amicitia ad proximo fiendi erant affines quia una de Oracii iam desponsata erat ab uno de Curiacii. Igitur quelibet sue civitati et populo se obtulit pro civitatis libertate pugnare. Et fuerunt tres in campo fratres pro quolibet populo, et exercitui utriusque civitatis circumspectante. Bello ergo incepto vel pugna, [hi ha una llacuna en l'edició] existimacionem, alterius fratris exspectabatur ruina vel casus. Sed ipse, spiritu vehementis fortitudinis cinctus, sic ingeniose et fortiter pugnavit quod ipse solus tres Curiacios interfecit (*Commentarii* 1475, ff. 234v-235).

Podríem incorporar molts d'altres exemples, però creiem que aquests són prou significatius per il·lustrar la relació que existeix entre la traducció de Canals i els comentaris llatins de Dionís i de Frate Lucas.

CONCLUSIONS

Quan Antoni Canals enllestí la seva traducció del *Valeri Màxim*, no després de l'any 1395, els *Dictorum factorumque memorabilium* havien conegut un moment de gran difusió: a banda dels més de cent quinze manuscrits llatins redactats durant el s. XIV i localitzats per Schullian, s'han de situar en aquest mateix període una desena de comentaris llatins i algunes traduccions trecentistes a diverses llengües vulgars d'Europa.

En aquest context, sembla natural que el dominic valencià consultés diversos comentaris a l'obra de Valeri Màxim i els afegís a la traducció que estava realitzant. De fet, gràcies als estudis realitzats per Avenozza sabem que el *Valeri Màxim* de Canals tradueix també algunes de les glosses del comentari de Frate Lucas, segurament a través d'un manuscrit (BNE, ms. 7540) que va pertànyer al cardenal Jaume d'Aragó, dedicatari de la traducció catalana del dominic.

Malgrat tot, les relacions del comentari de Frate Lucas amb la traducció de Canals són més complexes del que podríem suposar a primera vista, perquè, al seu torn, la glossa de Frate Lucas és deutora en no poques ocasions, especialment en els darrers llibres, i de vegades fins a arribar a la còpia literal, d'un altre comentari lleugerament anterior escrit per Dionís de Borgo San Sepolcro.

Aquest comentari de Dionís s'havia constituït pràcticament des de la seva composició com el comentari de referència per als altres comentaristes dels *Dictorum factorumque memorabilium*. A més,

fou el comentari emprat per Simon de Hesdin en la seva traducció al francès del text de Valeri Màxim i, a través d'aquesta translació al francès, és a l'origen de la versió castellana d'Hugo d'Urriés.

L'anàlisi comparada de les glosses de Frate Lucas i de Dionís de Borgo San Sepolcro en relació amb la traducció catalana ens permeten concloure que Antoni Canals utilitzà els dos comentaris. En el cas de Dionís, el seu comentari influí no només per via directa sinó també per via indirecta, a través dels passatges seus manlevats per Frate Lucas²²⁶³.

---

²²⁶³ Ens aquests moments estem analitzant altres comentaris contemporanis per comprovar si Canals es va valer de més fonts.